

ΟΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΤΑΒΟΥΛΛΑΡΙΟΙ

1. Ο όρος «ταβουλλάριος» είναι συχνός στις βυζαντινές νομοθετικές πηγές και στα έγγραφα των τελευταίων βυζαντινών αιώνων. Είναι ταυτόσημος με τον όρο «ταβελλίων», με τον οποίο εναλλάσσεται μερικές φορές μέσα στο ίδιο κείμενο¹, και με τον όρο «συμβολαιογράφος», ο οποίος είναι επίσης πολύ συχνός στις βυζαντινές πηγές και χρησιμοποιείται παράλληλα με τον όρο ταβουλλάριος².

Πρόκειται λοιπόν για τους συμβολαιογράφους των βυζαντινών χρόνων, οι οποίοι έχουν ως κύριο έργο τους να συντάσσουν τα έγγραφα των αγοραπωλησιών, τα προικώα συμβόλαια, τις διαθήκες και τα έγγραφα συμβιβασμών³.

Εκτός από τους παραπάνω όρους, που φαίνονται ξεκαθαρισμένοι, οι βυζαντινές πηγές αποδίδουν τους επαγγελματίες συμβολαιογράφους με δύο ακόμη ονομασίες. Τους ονομάζουν αρκετά συχνά «νομικούς» ή «νοταρίους». Και οι δύο τελευταίοι αυτοί όροι παρουσιάζουν αρκετά προβλήματα. Ο όρος νομικός έχει συνήθως ευρύτερη έννοια, αλλά παρουσιάζεται πολλές φορές και με την

1. Σιγίλιον επί προχειρίσει ταβουλλαρίου, έκδ. Δ. Χρηστίδη, *Μαρκανά ανέκδοτα*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 327-328, στ. 2: ταβουλλαρίου, στ. 22: τῶ τῶν ταβελλίωνων τάγματι. *Actes des Lavra*, έκδ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou (Archives de l'Atos V) I. Paris 1970, αρ. 42.12: ταβουλλαρίων, 42.41: ταβελλίωνας. Κ. Αρμενόπουλου, *Εξάβιβλος*, Α 6.23: ὁ ταβελλίων, Γ 3.3: διὰ ταβελλίωνος, Γ 6.27: ἐπὶ ταβουλλαρίου. Πρβ. S. Sachers, Pauly-Wissowa, *RE* IV, A. 2(1932) στ. 1850.

2. *NJ* 44 Περί συμβολαιογράφων και λατινικά De tabellionibus. *Επαρχικόν βιβλίον* I. Περί ταβουλλαρίων, I 23,25: συμβολαιογράφοι. — Νεαρά Κωνσταντίνου Θ' Μονομάχου, *JGR* I 625.19 κ.ε.: «ἐμνήσθημεν συμβολαιογράφων... τοὺς καλουμένους ταβουλλαρίους».

3. *Επαρχικόν βιβλίον*, I 25: «γίγνεσθαι ἐν γραφαῖς, ἤγουν πράσσει καὶ προικώοις συμβολαίοις καὶ διαθήκαις καὶ συμβιβάσειν». — Σιγίλιον ἐπὶ προχειρίσει ταβουλλαρίου 328. 29-33: «παντοίων ἐγγράφων ἀπογραφεὺς καὶ ὑφηγητῆς, πράσεων δηλαδὴ καὶ μισθώσεων, γαμικῶν συμβολαίων, ὠνητηρίων, διαλυτέων, ἀπαλλακτικῶν, συμφωνιῶν ἐτέρων, πικτεύσεων, διαθηκῶν, κωδικέλλων, ἀγράφων βουλήσεων, ἀσφαλειῶν, ὁμολογιῶν». — Πρόσταγμα Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου, έκδ. Σπ. Λάμπρου, *NE* 4(1907) 190. 3 κ.ε. «πληρεστάτην ἄδειαν καὶ ἐντελῆ ἐξουσίαν τοῦ ποιεῖν γράμματα συμβόλαια συντιθέναι παντοῖα καὶ συγγραφάς συναλλάγματά τε καὶ διαθήκας». Δεν εξετάζεται καθόλου στη μελέτη αὐτὴ ἡ ἐννοια ταβουλλάριοι = οικονομικοὶ υπάλληλοι, που συναντιέται τὴν ἐποχὴ τοῦ Διοκλητιανοῦ και τα αμέσως ἐπόμενα χρόνια. Βλ. σχετικά A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964, II 564-565 και G. Zacos - A. Vegler, *Byzantine lead seals* I-IV, Basel 1971, αρ. 538, 914.

περιορισμένη σημασία του συμβολαιογράφου⁴. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το λεξικό Σουίδα, όπου η λέξη *ταβελλίον* ερμηνεύεται ως εξής: «ὁ τὰ τῆς πόλεως γράφων συμβόλαια, ὁ παρὰ τοῖς πολλοῖς νομικός λεγόμενος».

Η λέξη νοτάριος πάλι, αρχικά σημαίνει τον γράφέα, αλλά, στη Νότια Ιταλία και Σικελία πρώτα και αργότερα στις βενετοκρατούμενες και φραγκοκρατούμενες ελληνόφωνες περιοχές, κάτω από ιταλική επίδραση, ο όρος νοτάριος χρησιμοποιείται και με την έννοια του συμβολαιογράφου⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην περίπτωση αυτή είναι το πρόσταγμα του Ιωάννη Η΄ Παλαιολόγου, με το οποίο ο αυτοκράτορας χορηγεί προνόμια σε πολίτες της Φλωρεντίας (1439) και όπου αναφέρεται: «προχειρίζεσθαι καὶ συνιστᾶν νοταρίους εἴτ' οὖν ταβουλλαρίους...»⁶.

Τέλος πρέπει να σημειώσουμε ότι σπανιότερα, και στην πρώιμη κυρίως περίοδο, παρουσιάζεται και ο όρος «συναλλαγματογράφος» με την έννοια του επαγγελματία που συντάσσει συμβόλαια, ενώ πιο συνηθισμένη είναι η λέξη «συνάλλαγμα» που συναντιέται ως τα τελευταία βυζαντινά χρόνια⁷.

2. Οι μνείες των πηγών για τους βυζαντινούς συμβολαιογράφους είναι, όπως είπαμε, πολλές, τις περισσότερες όμως πληροφορίες γι' αυτούς μας τις δίνει το *Επαρχικόν βιβλίον των χρόνων του Λέοντα Στ΄ του Σοφού* (886-912)⁸. Το βιβλίο ασχολείται ειδικά με τους ταβουλλαρίους της βυζαντινής πρωτεύουσας και δεν αναφέρεται καθόλου στους συμβολαιογράφους των επαρχιών, θα πρέπει όμως να συμπεράνουμε ότι ανάλογες διατάξεις θα ρυθμιζαν και τις δραστηριότητες των ταβουλλαρίων των επαρχιών, όπου η ύπαρξη συμβολαιογράφων μαρτυρείται ήδη από τις επιγραφές των πρώιμων Βυζαντινών χρόνων⁹.

4. G. Ferrari, *I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale* (Byz. Arch. 4) Leipzig 1910, σ. 79. Zach. v. Lingenthal, Beiträge zur Geschichte des byz. Urkundenwesens, *BZ* 2(1893) 177-186.

5. G. Ferrari, *I documenti* 78-83. Λεξικό Δημητράκου τ. 6, λέξη «νοτάριος».

6. *NE* 4 (1907) 189.

7. G. Ferrari, *I documenti* 121. Για τη λέξη «συνάλλαγμα» βλ. *NJ* 73.8 και κυρίως 9: «Κρατεῖται δὲ ὁ νόμος ἐπὶ τοῖς μετὰ ταῦτα ἅπασιν γινομένοις συμβολαίοις καὶ συναλλάγμασι» ἢ Πρόσταγμα Ἰωάννη Η΄ Παλαιολόγου, *NE* 4 (1907) 190: «συμβόλαια συντιθέναι παντοῖα καὶ συγγραφάς· συναλλάγματά τε καὶ διαθήκας».

8. Το κείμενο σώζεται σε ένα μόνο χειρόγραφο. Εκδόσεις: J. Nicole, *Λέοντας τοῦ Σοφοῦ τὸ Επαρχικόν βιβλίον*, Genève 1893. Ανατύπωση από τον J. Dujceen με γαλλική και αγγλική μετάφραση, *Variorum Reprints*, London 1970. Ακόμη I. & Π. Ζέπος, *JGR* II 371-374 και πιο πρόσφατα M. J. Sjuzumov, *Vizantijskaja Kniga Eparcha*, Moskva 1962. Για τη χρονολόγηση και μεταγενέστερες προσθήκες στο *Επαρχικόν βιβλίον* βλ. I. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία του Βυζαντινοῦ κράτους*, II, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 336, όπου και η παλιότερη σχετική βιβλιογραφία.

9. Κων/τίνας Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της Πρωίμου Βυζαντινῆς Περιόδου*, Αθήνα 1975, σ. 24-25, όπου περιλαμβάνονται επιγραφές όπως:

Σύμφωνα λοιπόν με το *Επαρχικόν βιβλίον* ο αριθμός των ταβουλλαρίων στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 10ου αιώνα ορίζεται σε εικοσιτέσσερις. Φαίνεται όμως ότι υπήρχε η τάση να υπερκαλύπτεται ο αριθμός αυτός με την πρόφαση ότι χρειάζονταν βοηθοί των 24 αρχικών ταβουλλαρίων. Το *Επαρχικόν βιβλίον* προσπαθεί να αποτρέψει την τάση αυτή και απειλεί με καθαίρεση από το αξίωμά του τον Έπαρχο της πόλης, που θα δεχτεί να ξεπεραστεί ο καθορισμένος αριθμός των ταβουλλαρίων¹⁰.

Κάθε ταβουλλάριος έχει στην υπηρεσία του ένα γραφέα¹¹, ο οποίος τον βοηθάει στη σύνταξη των συμβολαίων. Οπωσδήποτε όμως είναι υποχρεωτικό το κλείσιμο του συμβολαίου, «την κόμπλαν», να τη γράψει με το χέρι του ο ίδιος ο συμβολαιογράφος, για να είναι έγκυρο το συμβόλαιο¹².

Αυστηρά καθορισμένη από το γραφείο του Επάρχου τον 10ο αιώνα είναι και η αμοιβή των ταβουλλαρίων. Ποικίλλει από 1/2 έως 2 νομίσματα, ανάλογα με την υπόθεση. Φαίνεται ότι παλιότερα οι απαιτήσεις των ταβουλλαρίων ήταν υπερβολικές και προκαλούσαν προβλήματα¹³. Γι' αυτό και το *Επαρχικόν βιβλίον* καθορίζει ακριβείς, δίκαιες και σχετικά χαμηλές αμοιβές για τους ταβουλλαρίους. Επίσης καθορισμένη είναι και η αμοιβή των γραφέων των ταβουλλαρίων. Αυτοί παίρνουν το 1/12 από την αμοιβή των προϊσταμένων τους, δηλαδή από 1 έως 4 κεράτια κατά συμβόλαιο¹⁴.

Οι 24 ταβουλλάριοι της πρωτεύουσας αποτελούν στη μέση βυζαντινή περίοδο ένα σύστημα, ένα σωματείο, μία συντεχνία, αυστηρά οργανωμένη και ελεγχόμενη από τον Έπαρχο της πόλης και το κράτος. Η εισδοχή νέων μελών, η εκλογή του αρχηγού της συντεχνίας, που έχει τον τίτλο του πριμμικήριου, και οι σχέσεις ανάμεσα στα μέλη ελέγχονται τόσο από τα μέλη της ίδιας της συντεχνίας, όσο και από το κράτος¹⁵.

«Ιωάννης Ρουφίνου Σμυρναῖος συμβολαιογράφος...», «Σωματοθήκη Ἰωάννου συμβολαιογράφου πόλεως Κωρύκου τοῦ ἁγίου Ζαχαρία» ἢ πάλι ἀπὸ τὴν Κώρυκο: «Σωματοθήκη Κυριακοῦ ταβουλλαρίου κέ Θεόκλας γαμετῆς αὐτοῦ».

10. *Επαρχικόν βιβλίον* I 23. Εντελῶς λανθασμένα ο J. Darrouzès, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'Église Byzantine*, Paris 1970, σ. 381 σημ. 2, υποστηρίζει ὅτι οἱ ταβουλλάριοι τῆς Κωνσταντινούπολης σύμφωνα με τὸ *Επαρχικόν βιβλίον* ἦταν 104. Στὸ χειρόγραφο διαβάζεται καθαρά «εἰκοσι τέσσερις». Βλ. ἔκδοση J. Dujcev, σ. 105.

11. *Επαρχικόν βιβλίον* I 24.

12. *Επαρχικόν βιβλίον* I 12 καὶ 18. *CJ IV*, 21.17. — *NJ* 44.1 καὶ 73.20. *Βασιλικά* 22.2 καὶ 4 (= Π 1083 ἐκδ. Ζέπου). Κ. Ἀρμενόπουλου, *Εξάβιβλος* Γ' 33.

13. *Επαρχικόν βιβλίον* I 25.

14. *Επαρχικόν βιβλίον* I 19.

15. Γενικά γιὰ τὶς συντεχνίες στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἀνάμεσά τους γιὰ τὴ συντεχνία τῶν ταβουλλαρίων βλ. A. Stöckle, *Spätromische und byzantinische Zünfte*. Leipzig 1911. A. Χριστοφιλόπουλου, *Τὸ επαρχικόν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συντεχνίαι ἐν Βυζαντίῳ*. Ἀθῆναι 1935. G. Mickwitz, *Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens*, Amsterdam 1968. S. Vryonis, *Byzantine ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ and the Guilds in the eleventh Century*, *DOP* 17 (1963) 289-314.

Για την είσοδο νέου μέλους στη συντεχνία χρειάζεται κρίση και σχετική απόφαση του πριμμικήριου και των άλλων μελών του σωματείου. Όλοι αυτοί κρίνουν αν ο υποψήφιος ταβουλλάριος έχει τις κατάλληλες ηθικές αρχές, αλλά και τις απαραίτητες ικανότητες και γνώσεις, για να επωμισθεί τις ευθύνες που του επιβάλλει το νέο του επάγγελμα. Το *Επαρχικόν βιβλίον* επιμένει στο ότι ο νέος ταβουλλάριος πρέπει να είναι συνετός, σεμνός και αδέκαστος, να έχει κάποια ηλικία («διατρανουῖσθαι καὶ τῷ νοῖ καὶ τῷ σώματι»), να έχει ολοκληρώσει την εγκύκλια μόρφωσή του και να ξέρει καλά τη νομοθεσία της εποχής του¹⁶. Μόνο ύστερα από ένορκη διαβεβαίωση όλων των άλλων ταβουλλαρίων ότι τον εξέλεξαν για την αρετή του και τις γνώσεις του ο υποψήφιος «προχειρίζεται» ταβουλλάριος με ειδικό σιγίλλιο (σφραγίδι) του πριμμικήριου και γίνεται κανονικό μέλος της συντεχνίας¹⁷.

Υπάρχει όμως ένα ακόμη στοιχείο απαραίτητο για τη συμπλήρωση της διαδικασίας. Ο νεοεκλεγμένος ταβουλλάριος οφείλει να καταβάλει τέλη διορισμού για την εκλογή του. Το ποσό που καταβάλλει μάλιστα «ὑπὲρ συνηθείας» είναι αρκετά σημαντικό και κατανέμεται ανάμεσα στον πριμμικήριο, τους άλλους ταβουλλαρίους και το δημόσιο ταμείο. Πρέπει δηλαδή να καταθέσει τρία νομίσματα για τον πριμμικήριο, από ένα νόμισμα για τον καθένα από τους άλλους ταβουλλαρίους και έξι νομίσματα για το δημόσιο ταμείο¹⁸. Το σύνολο των χρημάτων φτάνει τα 32 νομίσματα, ποσό αρκετά σεβαστό για την εποχή εκείνη, αν το συγκρίνει μάλιστα κανείς με την αμοιβή των ταβουλλαρίων, που, όπως ήδη αναφέραμε, σε καμιά περίπτωση δεν ξεπερνούσε τα 2 νομίσματα κατά συμβόλαιο. Πρέπει να συμπεράνουμε λοιπόν ότι η συντεχνία των ταβουλλαρίων απευθυνόταν σε ευκατάστατα άτομα, τα οποία ήταν σε θέση να καταβάλουν ένα σεβαστό χρηματικό ποσό, πριν ακόμη αναλάβουν την άσκηση του επαγγέλματός τους.

Είμαστε ακόμη υποχρεωμένοι να παρατηρήσουμε εδώ ότι το επάγγελμα του συμβολαιογράφου δεν ήταν κληρονομικό στη μέση βυζαντινή περίοδο. Μάλιστα τα παλιά μέλη της συντεχνίας ορκίζονταν επίσημα ότι δεν εξέλεξαν το νέο μέλος με βάση τη συγγένειά τους προς αυτό¹⁹.

16. *Επαρχικόν βιβλίον* I 1 και 2.

17. *Επαρχικόν βιβλίον* I 3. Ειδικά για σωζόμενα έγγραφα σχετικά με την προχείριση

18. *Επαρχικόν βιβλίον* I 14. Συγκεκριμένα για την τελευταία εισφορά η έκφραση είναι «ὑπὲρ δὲ τραπέζης νομίσματα ἕξ». Έχει υποστηριχτεί ότι πρόκειται για το ταμείο της συντεχνίας: J. Dujszev, *Το επαρχικόν βιβλίον*, σ. 227, σημ. 2, στην αγγλική μετάφραση. Α. Χριστοφιλόπουλου, *Το επαρχικόν βιβλίον*, σ. 53, σημ. 2. Με βάση όμως και όσα αναφέρονται σχετικά με τα τέλη που οφείλουν να καταβάλουν οι παιδοδιδάσκαλοι νομικοί και οι διδάσκαλοι (I 13) πιστεύω ότι εδώ πρόκειται για το δημόσιο ταμείο, εφόσον και για τον καθένα από τους ταβουλλαρίους αντιστοιχεί ένα νόμισμα.

19. *Επαρχικόν βιβλίον* I 3.

Η προετοιμασία για το επάγγελμα του συμβολαιογράφου παρουσιάζεται πολυδάπανη. Ο υποψήφιος έπρεπε να έχει παρακολουθήσει την εγκύκλια εκπαίδευση κοντά σε κάποιον διδάσκαλο και ειδικές νομικές σπουδές από κάποιον παιδοδιδάσκαλο νομικό. Το κράτος παρεμβαίνει για να ελέγξει τα δίδακτρα των σχολών αυτών και απαγορεύει να δεχτεί μία σχολή μαθητή από άλλη σχολή, εκτός αν έχει πληρώσει στην πρώτη όλα τα οφειλόμενα δίδακτρα²⁰.

Όλα αυτά τα σχολεία βέβαια ήταν ιδιωτικά, όπως και όλα τα σχολεία Μέσης εκπαίδευσης στο Βυζάντιο²¹. Ειδικά όμως οι διδάσκαλοι και οι παιδοδιδάσκαλοι νομικοί που προετοίμαζαν υποψήφιους ταβουλλαρίους, περιλαμβάνονταν στο σωματείο των ταβουλλαρίων, όπου κατείχαν κατώτερες θέσεις και πλήρωναν τέλη διορισμού, πολύ μικρότερα βέβαια από τους ταβουλλαρίους²². Ο αριθμός τους δεν φαίνεται καθορισμένος και κανονικά δεν επιτρέπεται να συντάσσουν συμβόλαια, σε ορισμένες όμως περιπτώσεις, ύστερα από διαταγή του Επαρχου και επιδοκιμασία των ταβουλλαρίων, δινόταν η άδεια, ειδικά σε παιδοδιδασκάλους νομικούς, να συντάξουν κάποιο συμβόλαιο²³. Αντίθετα, δεν μπορούσαν σε καμιά περίπτωση να συντάξουν μόνοι τους συμβόλαια οι γραφείς των ταβουλλαρίων ούτε να κάνουν οτιδήποτε άλλο χωρίς την έγκριση του προϊσταμένου τους²⁴.

Μέσα στη συντεχνία των ταβουλλαρίων υπήρχε μια αυστηρά ιεραρχημένη κατάταξη των μελών. Τις κατώτερες βέβαια βαθμίδες κατείχαν οι γραφείς, οι διδάσκαλοι και οι παιδοδιδάσκαλοι νομικοί, αλλά και οι ίδιοι οι ταβουλλάριοι ήταν καταταγμένοι σε μια σειρά με βάση την αρχαιότητά τους μέσα στον σύλλογο. Η ιεραρχία αυτή καθόριζε κατά κανόνα και την εκλογή του αρχηγού της συντεχνίας, του πριμμικήριου. Όταν ο πριμμικήριος γερνούσε ή αρρώσταινε και δεν μπορούσε πια να ασκήσει τα καθήκοντά του, έπρεπε να αποσυρθεί και τη θέση του και το βαθμό του έπαιρνε ο επόμενος από αυτόν στην ιεραρχία, «ὁ μετ' αὐτόν», «ὁ κατὰ τὸν βαθμὸν ἐρχόμενος». Ήταν απαραίτητη όμως και στην περίπτωση αυτή η μαρτυρία των άλλων μελών για την αξιοσύνη του, ώστε να προχωρήσει ο Έπαρχος της πόλης στο διορισμό του νέου πριμμικήριου²⁵.

Ενδεικτική για την κοινωνική θέση των ταβουλλαρίων είναι η υποχρέωσή τους να παρακολουθούν τις αυτοκρατορικές πομπές και να παρευρίσκονται στις

20. *Επαρχικόν βιβλίον* I 2, 13 και 16. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός* (ελλ. μετάφρ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου), Αθήνα 1981, σ. 236-238.

21. P. Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός*, σ. 217-240.

22. *Επαρχικόν βιβλίον* I 13.

23. *Επαρχικόν βιβλίον* I 15.

24. *Επαρχικόν βιβλίον* I 17 και 18.

25. *Επαρχικόν βιβλίον* I 21 και 22. R. Guiland, *Recherches sur les Institutions byzantines* I, Berlin-Amsterdam 1967, σ. 306.

συγκεντρώσεις στον ιππόδρομο και στις προσκλήσεις του Επάρχου της πόλης²⁶.

Οι μεταξύ των ταβουλλαρίων σχέσεις ρυθμίζονται με μεγάλη ακρίβεια από το *Επαρχικόν βιβλίον*. Κάθε ταβουλλάριος έχει μια δική του έδρα σε κάποιο σημείο της πρωτεύουσας²⁷. Η δικαιοδοσία του απλώνεται στη γύρω περιοχή, αλλά τα όριά της δεν φαίνεται να είναι αυστηρά καθορισμένα. Έτσι ένας ταβουλλάριος μπορεί κατά παράδοση να γράφει τα συμβόλαια σε έναν ευαγή οίκο, σε ένα αρχοντικό σπίτι, σε ένα μοναστήρι ή σε ένα γηροκομείο και κανείς άλλος δεν επιτρέπεται να κάνει συμβολαιογραφικές πράξεις στους χώρους αυτούς²⁸. Υπάρχει όμως δυνατότητα σε ένα συμβόλαιο να παρευρεθούν δύο συμβολαιογράφοι και ανάλογα με την περίπτωση ορίζεται λεπτομερειακά και ο τρόπος της αμοιβής τους²⁹.

Οπώσδήποτε στη διευθέτηση κάθε υπόθεσης σημαντικό ρόλο παίζει η ιεραρχία³⁰. Μικρότερες διαφορές ανάμεσα στους ταβουλλαρίους μπορούσε να λύσει ο πριμμικήριος, τις σοβαρότερες όμως διαφορές τους διευθετούσε ο Έπαρχος της πόλης³¹.

Αξιοπρόσεκτες είναι και οι ποινές που επιβάλλει το *Επαρχικόν βιβλίον* στους ταβουλλαρίους και τους συνεργάτες τους. Την πρώτη θέση κατέχουν οι χρηματικές ποινές, που ποικίλλουν από 2 κεράτια έως 10 νομίσματα και είναι ενδεικτικές της ευπορίας των ταβουλλαρίων³². Ακολουθεί το προβληματικό στην ερμηνεία του «διὰ παιδείας παρὰ τοῦ ἐπάρχου σωφρονιζέσθω». Πρόκειται πιθανότατα για κάποια σωφρονιστική ποινή που επέβαλλε ο Έπαρχος σε ταβουλλαρίους που παρανομούσαν, αλλά δεν είναι εύκολο να καταλάβουμε ποια ακριβώς ήταν η τιμωρία αυτή. Ο J. Nicole μετέφρασε το «διὰ παιδείας» στα λατινικά με το «verberibus» και μπορεί να σκεφτεί κανείς ότι πρόκειται για μαστίγωμα³³. Είναι δύσκολο όμως να πιστέψουμε ότι μαστιγώνονταν άτομα που ανήκαν σε μια πλούσια και ευυπόληπτη ομάδα των κατοίκων της βυζαντινής πρωτεύουσας. Ευκολότερο είναι να πιστέψουμε ότι ορισμένες φορές την τιμωρία των ταβουλλαρίων που έπεφταν επανειλημμένα σε σφάλματα αναλάμβανε ο Έπαρχος της πόλης, ο οποίος καθόριζε και το είδος της ποινής³⁴.

26. *Επαρχικόν βιβλίον* I 4, 5 και 26.

27. *Επαρχικόν βιβλίον* I 2, 9 και κυρίως 23: «ἀλλ' ὅσαι στατίονες τοσοῦτοι καὶ συμβολαιογράφοι».

28. *Επαρχικόν βιβλίον* I 20.

29. *Επαρχικόν βιβλίον* I 6, 7, 8 και 9.

30. *Επαρχικόν βιβλίον* I 8.

31. *Επαρχικόν βιβλίον* I 10 και 11.

32. *Επαρχικόν βιβλίον* I 4, 5, 9, 10, 20 και 26. A. Stöckle, *Zünfte*, σ. 126-127.

33. *Επαρχικόν βιβλίον* I 5, 6 και 9, όπου και η λατινική μετάφραση στην έκδοση J. Dujeven. A. Stöckle, *Zünfte*, σ. 127: Prügelstrafe.

34. Μ. Τουρτόγλου, Κοινωνικά τινές επιδράσεις επί τῶ Βυζαντινῶν δίκαιον, *Επετ. Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικοῦ Δικαίου* 12 (1965, κυκλ. 1968) 182. Σ. Τρωιάνος, Τα περί της

Παρά τις παραπάνω σκέψεις όμως, σύμφωνα πάντοτε με το *Επαρχικόν βιβλίον*, επιβαλλόταν στους ταβουλλαρίους και μια καθαρά σωματική ποινή. Πρόκειται για δαρμό και κουρά, που αναφέρονται μόνο μία φορά στο κεφάλαιο το σχετικό με τους ταβουλλαρίους, ενώ ήταν μια πολύ συχνή ποινή σε άλλες συντεχνίες³⁵.

Σοβαρότερη οπωσδήποτε τιμωρία είναι η αποπομπή του ενόχου από τη θέση του και τη συντεχνία. Η ποινή αυτή αναφέρεται τόσο σχετικά με τους ταβουλλαρίους, όσο και σχετικά με τους παιδοδιδασκάλους νομικούς και τους γραφείς³⁶. Η αποπομπή σήμαινε ότι ο τιμωρημένος δεν μπορούσε πια να ασκήσει το επάγγελμά του και κατά συνέπεια αντιμετώπιζε πρόβλημα ανεργίας και επιβίωσης. Ειδικά μάλιστα σχετικά με τους γραφείς των ταβουλλαρίων το *Επαρχικόν βιβλίον* τονίζει: «ἐκδιωκέσθωσαν μὴ παρ' ἑτέρου δεχόμενοι»³⁷.

3. Αυτή είναι η εικόνα των ταβουλλαρίων που μας δίνει το *Επαρχικόν βιβλίον* των χρόνων του Λέοντα Στ' του Σοφού. Οι ταβουλλάριοι εξακολούθησαν να δρουν μέσα στην Κωνσταντινούπολη και τις άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας και τους επόμενους αιώνες, και ειδικά μέσα στη βυζαντινή πρωτεύουσα να αποτελούν μια οργανωμένη συντεχνία με αυστηρά ελεγχόμενη την εισδοχή νέων μελών.

Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος στη νεαρά του «ἐπὶ τῆ ἀναδείξει καὶ προβολῇ τοῦ διδασκάλου τῶν νόμων» (1044) επανέρχεται στο θέμα των συμβολαιογράφων, από φόβο μήπως πέσουν σε αχρηστία και θεωρηθούν σαν να μην έχουν ποτέ γραφεί οι σχετικές με αυτούς διατάξεις. Επιμένει λοιπόν «τὰ τοῖς παλαιοῖς διηγορευμένα νόμοις περὶ ἐκείνων... τὴν ἰδίαν καὶ πάλιν ἔχειν ἰσχύν», προσθέτει όμως ο νέος νομοθέτης και ορισμένες καινούριες διατάξεις. Τώρα οι συμβολαιογράφοι πρέπει να έχουν παρακολουθήσει μαθήματα κοντά στο «λογιώτατο νομοφύλακα» και πριν ενταχθούν «τοῖς τοιοῦτοις συστήμασι», πρέπει ο ίδιος ο δάσκαλός τους να βεβαιώσει γραπτά και προφορικά την αρετή τους, τις γνώσεις τους και την ικανότητά τους. Αν παρ' όλα αυτά κάποιος ανίκανος εισχωρήσει στη συντεχνία, τότε εκδιώκεται βίαια, γιατί οι θέσεις αυτές δεν είναι «δώρημα τύχης ἢ περιδρομῆς ἄρπαγμα, ἀλλ' ἔπαθλον σπουδῆς καὶ

θηρησκίαν εγκλήματα εἰς τὰ νομοθετικά κείμενα των Μέσων Βυζαντινῶν χρόνων, *Δίπτυχα* 1 (1979) 168-193. Για το παιδεία = παιδεμα (όχι όμως απαραίτητα ξύλο) βλ. Στ. Καψωμένος, Γλωσσολογικά σχόλια εἰς χωρία Ἑλληνικῶν κειμένων ἐξ Αἰγύπτου, *Αθηνά* 73/74 (1972-73 Λειμωνάριον Τωμαδάκη) 551-574 και ειδικά 553-554. Πρβ. το πολύ γνωστό «ὄν ἀγαπᾶ Κύριος παιδεύει». Για ποινές που επαφίενται στην κρίση του Επαρχου βλ. A. Stöckle, *Zünfte*, σ. 131-132.

35. *Επαρχικόν βιβλίον* I 12. A. Stöckle, *Zünfte*, σ. 127.

36. *Επαρχικόν βιβλίον* I 2, 15 και 17. A. Χριστοφιλόπουλου, *Το επαρχικόν βιβλίον*, σ. 75-76.

37. *Επαρχικόν βιβλίον* I 17.

φιλοπονίας... μόνοις τοῖς ἀξίοις προκείμενα»³⁸.

Μια λίγο μεταγενέστερη νεαρά του Αλεξίου Α΄ Κομνηνού στα τέλη του 11ου ή στις αρχές του 12ου αιώνα (συγκεκριμένα 1087 ή 1117) μας θυμίζει ότι οι συμβολαιογράφοι της βυζαντινής πρωτεύουσας εξακολουθούν να εξαρτώνται από τον Έπαρχο της πόλης και να κατέχουν μια ορισμένη θέση σε μια ορισμένη περιοχή («τῆς ἰδίας στατίωνος παρὰ τοῦ ἐπάρχου μετακινεῖσθαι») ³⁹.

Οι πληροφορίες για τους βυζαντινούς συμβολαιογράφους αυξάνονται τα επόμενα χρόνια και αφορούν όχι μόνο την Κωνσταντινούπολη, αλλά και τις επαρχίες του βυζαντινού κράτους.

Από τα μέσα του 12ου αιώνα σώζεται ένα σιγίλλιο «ἐπὶ προχειρίσει ταβουλλαρίου». Το σιγίλλιο εκδίδεται από τον πριμικήριο της εποχής και επαναλαμβάνει και επιβεβαιώνει ορισμένες πληροφορίες, γνωστές ήδη από το *Επαρχικόν βιβλίον*. Προσθέτει όμως και κάποια νέα στοιχεία. Υπάρχει δηλαδή η καλή μαρτυρία των συναδέλφων του για την καταλληλότητα και ικανότητα του νέου ταβουλλαρίου, ο νέος όμως συμβολαιογράφος επαινείται ως «συμβολαιογραφεῖν οὐκ ἀμύητος» και αυτό προϋποθέτει ότι ο υποψήφιος είχε και κάποια προηγούμενη σχετική πείρα⁴⁰. Πού μπορούσε ο νέος ταβουλλάριος να έχει αποκτήσει την πείρα αυτή, και ήταν απαραίτητη ανάλογη πείρα για όλους τους υποψήφιους ταβουλλαρίους; Αυτά είναι ερωτήματα που δύσκολα μπορούν να απαντηθούν. Είναι πολύ πιθανό λοιπόν ο νέος ταβουλλάριος να είχε εργαστεί παλιότερα κοντά σε κάποιον συμβολαιογράφο (ίσως ως γραφέας του) και το στοιχείο αυτό θεωρήθηκε ως ένα πρόσθετο προσόν, που υπολογίστηκε προκειμένου να γίνει δεκτός («τῶ τῶν ταβελλιῶνων τάγματι».

Ένα άλλο στοιχείο, πολύ πιο ενδιαφέρον, που μας παραδίδει το σιγίλλιο «ἐπὶ προχειρίσει ταβουλλαρίου» είναι ότι ο νέος ταβουλλάριος, ο Λέων (αυτό είναι το όνομά του), είναι διάκονος. Ως τώρα δεν είχαμε ειδικές πληροφορίες που να αναφέρονται σε ταβουλλαρίους που ήταν συγχρόνως και κληρικοί. Μόνο μια επιγραφή από το Ταμάν του Κιμμερίου Βοσπόρου αναφέρει κάποιον Κωνσταντίνο που ήταν ιερέυς και νομικός. «Ἐνθάδε κατάκιτε ο δοῦλος τοῦ Θεοῦ Κωνσταντῖνος ἱερέυς καὶ νομικός»⁴¹. Η επιγραφή είναι επιτύμβια, χρονολογείται στον 4ο με 6ο αι. και πιθανότατα χρησιμοποιεί τον όρο νομικός με την έννοια του συμβολαιογράφου. Από τον 12ο όμως αιώνα και έπειτα πληθαίνουν πάρα πολύ οι μνείες για κληρικούς που ασκούν και το επάγγελμα του συμβολαιογράφου.

Ο G. Ferrari παραθέτει έναν κατάλογο από 28 συμβολαιογράφους που

38. Νεαρά Κωνσταντίνου Θ΄ Μονομάχου, *JGR* I 625.

39. Νεαρά Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, *JGR* I 648-649.

40. Δ. Χρηστίδη, *Μαρκιανά ανέκδοτα*, σ. 327-328 το κείμενο και 56-57 και 62-63 σχόλια.

41. *CJG* 9287. Πρβ. Κ. Μέντζου, *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμου βυζ. περιόδου*, σ. 25, αρ. 29.

αναφέρονται σε έγγραφα της Ν. Ιταλίας του 12ου και των αρχών του 13ου αιώνα. Από τους 28 αυτούς συμβολαιογράφους οι 20 τουλάχιστον είναι σίγουρα κληρικοί, εφόσον αυτό μαρτυρείται από τον ίδιο τον τίτλο τους με τον οποίο υπογράφουν τα έγγραφα ή αναφέρονται σε αυτά. Διαβάζουμε λοιπόν: ιερέυς και ταβουλλάριος, πρεσβύτερος και ταβουλλάριος, πρωτόπαπας και νομικός, διάκονος και ταβουλλάριος, αναγνώστης και ταβουλλάριος, ηγούμενος ταβουλλάριος κλπ.⁴²

Τον 13ο αιώνα έχουμε μια άλλη μεγάλη σειρά από έγγραφα που υπογράφονται από συμβολαιογράφους και προέρχονται από την περιοχή της Σμύρνης, το μοναστήρι της Λεμβιώτισσας. Η περιοχή ανήκει την εποχή αυτή αρχικά στην αυτοκρατορία της Νίκαιας και, μετά το 1261, στην ανασυστημένη αυτοκρατορία των Παλαιολόγων. Η Η. Ahrweiler δίνει έναν πλήρη κατάλογο από νομικούς και ταβουλλάριους που αναφέρονται ή υπογράφουν τα έγγραφα αυτά και τους εντάσσει όλους στους αξιωματούχους που έχουν εξάρτηση από την εκκλησία⁴³. Οι περισσότεροι βέβαια από αυτούς είναι φανερό ότι είναι κληρικοί, όπως ο Γεώργιος Καρωνίτης που υπογράφει στα 1275 ως νομικός και πρωτοπρεσβύτερος⁴⁴ ή ο Γεώργιος Αληθινός που υπογράφει στα 1243 ως ιερέυς και ταβουλλάριος⁴⁵ ή ο Γεώργιος Χρυσοβέργης που υπογράφει στα 1263 ως δευτερεύων των διακόνων, κληρικός και ταβουλλάριος⁴⁶, και άλλοι. Υπάρχουν όμως και μερικοί που δεν φέρουν κανένα εκκλησιαστικό τίτλο και υπογράφουν έγγραφα απλά ως συμβολαιογράφοι, όπως ο Γεώργιος Μοσχηνός που υπογράφει ως νομικός της χώρας Λεύκης⁴⁷ ή ο Ιωάννης Πηγηγός που υπογράφει ως νομικός του χωρίου Σιλλέου⁴⁸.

Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η ύπαρξη συμβολαιογράφων σε μικρά χωριά, ενορίες και τη μητρόπολη Σμύρνης (νομικός χωρίου Σιλλέου⁴⁹, νομικός χωρίου Όξους⁵⁰, νομικός χώρας Μουρμούντων⁵¹ ή ιερέυς και νομικός της ενορίας Μανταΐας⁵² ή διάκονος Λογοθέτης και ταβουλλάριος της Αγιοτάτης μητροπό-

42. G. Ferrari, *I documenti*, 10-11.

43. H. Ahrweiler, *L'Histoire et la Géographie de la Région de Smyrne entre les deux Occupations Turques (1081-1317), Particulièrement au XIIIe siècle, Travaux et Mémoires I* (1965) 1-204, ειδικά σελ. 115-120.

44. F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata Graeca, Vindobonae 1860-1890* (στο εξής *MM*) τ. IV, 171 και 172.

45. *MM* IV 68 και 69.

46. *MM* IV 157.

47. *MM* IV 167.

48. *MM* IV 152.

49. *MM* IV 152.

50. *MM* IV 173.

51. *MM* IV 159.

52. *MM* IV 84.

λεως Σμύρνης⁵³). Αυτό δεν παρουσιάζεται μόνο στην περιοχή της Σμύρνης, αλλά και σε άλλες βυζαντινές περιοχές τα ίδια περίπου χρόνια.

Έτσι έχουμε στα 1193: Μιχαήλ ευτελής ιερέυς και ταβουλλάριος της νήσου Κρήτης⁵⁴ ή Νικήτας αναγνώστης και νομικός της νήσου Καλύμνου στα 1206⁵⁵ και στα 1271 αναγνώστης κυρός Κωνσταντίνος Ραγκαβές και ταβουλλάριος της πόλεως Αλμυρού⁵⁶.

Μαρτυρείται ακόμη στα χρόνια αυτά πριμμικήριος των ταβουλλαρίων σε διάφορες επαρχίες του κράτους. Χαρακτηριστική η μαρτυρία του 1197 από την Κρήτη: Ανδρόνικος δομέστικος και πριμμικήριος των κατά Κρήτην ταβουλλαρίων⁵⁷, ενώ στην περιοχή της Σμύρνης ο Νικόλαος Φιλοκυνηγίτης υπογράφει από το 1274 και μετά ως «πριμμικήριος των ταβουλλαρίων της αγιωτάτης μητροπόλεως Σμύρνης και ενορίας Μανταΐας»⁵⁸.

Πρέπει ακόμη να αναφέρουμε εδώ ότι σύμφωνα με την παρατήρηση της H. Ahrweiler οι συμβολαιογράφοι της μητρόπολης της Σμύρνης ανήκουν στο μεγαλύτερό τους ποσοστό σε γνωστές και μεγάλες οικογένειες της περιοχής, ενώ δεν συμβαίνει το ίδιο με τους συναδέλφους τους των χωριών⁵⁹. Σίγουρα πάντως το επάγγελμα του ταβουλλαρίου εξακολουθεί να διατηρεί την παλιά αίγλη του, παρά την αναπόφευκτη, όπως φαίνεται, αύξηση του αριθμού τους στις διάφορες βυζαντινές περιοχές.

Παραμένει βέβαια πρόβλημα, αν υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση ανάμεσα σε εκκλησιαστικούς και λαϊκούς που ασκούν το επάγγελμα του συμβολαιογράφου. Σίγουρα «ή ταβουλλαρική»⁶⁰ ή «τὸ τοῦ ταβουλλαρίου λειτούργημα»⁶¹ ή «ή ταβουλλαρική ύπουργία»⁶² δεν περιλαμβάνεται στα απαγορευόμενα για τους κληρικούς επαγγέλματα⁶³. Ο J. Darrouzès έχει υποστηρίξει σχετικά ότι η δικαιοδοσία των κληρικών ταβουλλαρίων περιοριζόταν σε πράξεις που αφορούσαν την εκκλησιαστική περιουσία, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα ή το μυστήριο του

53. *MM* IV 72.

54. *MM* IV 127.

55. *MM* IV 185.

56. *MM* IV 402.

57. *MM* IV 136.

58. *MM* IV 94, 96, 98, 99, 101. Για το λανθασμένο «πριμμικήριος πριμμικηρίων» βλ. H. Ahrweiler, *La Region de Smyrne*, σ. 118, υποσημ. 185.

59. H. Ahrweiler, *La Region de Smyrne*, σ. 119.

60. *MM* I 456.

61. *MM* I 456 και 496.

62. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, έκδ. H. Hunger - O. Kresten, Wien 1981, I 23. 43-44.

63. J. Darrouzès, *Recherches*, σ. 381. Ε. Παπαγιάννη, Επιτρεπόμενος και απαγορευμένες κοσμικές ενασχολήσεις του Βυζαντινού κλήρου, *Πρακτικά Δ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 149.

γάμου. Παρ' όλα αυτά στις επαρχίες του κράτους η διάκριση αυτή δεν είναι πάντοτε φανερή και οι κληρικοί ταβουλλάριοι δρουν παράλληλα με τους λαϊκούς⁶⁴.

Οπωσδήποτε τα συμπεράσματα στο σημείο αυτό είναι παρακινδυνευμένα, γιατί τα έγγραφα που μας σώζονται είναι εκκλησιαστικά σχεδόν στο σύνολό τους ή τουλάχιστον το ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη είναι πάντοτε η εκκλησία ή κάποιο μοναστήρι και δεν ξέρουμε τι γινόταν σε πράξεις, όπου όλα τα συμβαλλόμενα μέρη ήταν λαϊκοί. Πάντως υπάρχουν λαϊκοί ταβουλλάριοι, που υπογράφουν έγγραφα μοναστηριακά, όπως ο Μιχαήλ ταβουλλάριος ο Στραβομύτης που υπογράφει ένα δωρητήριο έγγραφο της Λαύρας στα 1115⁶⁵.

Δεν φαίνεται επίσης να υπάρχει χωριστή οργάνωση των κληρικών και χωριστή των λαϊκών ταβουλλαρίων, τουλάχιστον στα χρόνια αυτά.

4. Τον 14ο και 15ο αιώνα οι πληροφορίες μας σχετικά με τους συμβολαιογράφους γίνονται πιο συγκεχυμένες. Σίγουρα ο αριθμός τους πληθαίνει, αλλά η οργάνωσή τους γίνεται πιο χαλαρή. Μόνο στη «γραφή» του πατριάρχη Καλλίστου τον Δεκέμβριο του 1357 υπογράφουν ανάμεσα στους πολλούς άλλους κληρικούς της Κωνσταντινούπολης δεκαεπτά κληρικοί ταβουλλάριοι⁶⁶. Σε περίπτωση όμως τιμωρίας το ταβουλλαρικό λειτούργημα διαφοροποιείται από την ιεροσύνη του ενόχου. Έτσι από ένα συνοδικό έγγραφο του 1368 μαθαίνουμε σχετικά με κάποιον Μαρουλά που έπεσε σε κάποιο αδίκημα και ο οικουμενικός πατριάρχης, ο Φιλόθεος Κόκκινος, τον καταδικάζει «ὡς ἂν ἦ μὲν ἀργὸς τοῦ ταβουλλαρικοῦ λειτουργήματος παντελῶς, ἦ δὲ καὶ τῆς ιεροσύνης ἀργός, ἕως ἂν αὐτὸς (ὁ πατριάρχης) διακρίνη»⁶⁷. Το ίδιο συμβαίνει και σχετικά με τον πρεσβύτερο και ταβουλλάριο Γεώργιο Προβατιανό, ο οποίος το 1365 καταδικάζεται από την Ιερή Σύνοδο σε «ἐπίσχεσιν» της ιεροσύνης για δύο χρόνια και συγχρόνως του απαγορεύεται να ασκεί το ταβουλλαρικό λειτούργημα «παντελῶς... μὴ μόνον ὡς ιδιώτης καὶ ἀμαθέστατος πάντη, ἀλλὰ καὶ ὡς μὴ μετ' ὀρθῆς συνειδήσεως, ἧς μάλιστα δεῖται τὸ λειτούργημα, τὰ πλείστα πεποίηκώς»⁶⁸.

Οπωσδήποτε γίνεται πάντα φανερή κάποια ιδιαίτερη οργάνωση των ταβουλλαρίων και καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια για την εγγύηση της εντιμότητας όλων ὅσων ασκούν το επάγγελμα του συμβολαιογράφου. Από τις αρχές του 14ου αιώνα, από την Κύπρο, μια περιοχή που δεν ανήκε εδώ και

64. J. Darrouzès, *Recherches*, σ. 381.

65. *Actes de Lavra*, I 59.80 και 90.

66. *MM* I 368-375.

67. *MM* I 496.

68. *MM* I 456.

πολλά χρόνια στη βυζαντινή αυτοκρατορία, μας σώζεται ένα υπόδειγμα εγγράφου για το διορισμό ταβουλλαρίου. Το έγγραφο τιτλοφορείται «γράμμα νομικού» και απαιτεί από τον κάθε υποψήφιο γνώση των νόμων και «γράφειν τὸ ἀληθὲς ἀδώρως καὶ ἀδωροδοκῆτως ἔχων τε τὸ εὐεπίληπτον καὶ χρήσιμον», θέσεις που θυμίζουν ανάλογες διατάξεις της μέσης βυζαντινής περιόδου⁶⁹.

Στα εντελώς τελευταία χρόνια του 13ου αιώνα, στα 1398 σύμφωνα με τον E. Schilbach, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος εξέδωσε μια «υποτύπωση» που αφορούσε τους ανώτερους δικαστές της ύστερης βυζαντινής περιόδου, τους καθολικούς κριτές των Ρωμαίων. Σύμφωνα με τον κανονισμό αυτό οι ταβουλλάριοι ανήκουν την εποχή αυτή στη δικαιοδοσία των καθολικών κριτών των Ρωμαίων, διορίζονται όμως με πρόσταγμα του αυτοκράτορα, εφόσον είναι λαϊκοί. Υπάρχουν βέβαια και οι ταβουλλάριοι που περιλαμβάνονται στους πατριαρχικούς ή εκκλησιαστικούς άρχοντες και οι οποίοι διορίζονται με έγγραφο, «γράμμα», που πρέπει να εκδίδεται από τον πατριάρχη, αν και αυτό δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενο της υποτύπωσης. Όλοι οι συμβολαιογράφοι, λαϊκοί και κληρικοί, υποχρεώνονται να ακολουθούν τις διατάξεις της υποτύπωσης και, σε περίπτωση που ο διορισμός τους είναι παράνομος, την τιμωρία αναλαμβάνει ο ίδιος ο αυτοκράτορας⁷⁰.

Ο Έπαρχος της πόλης δεν παρουσιάζεται πουθενά. Είναι άλλωστε γνωστό ότι το αξίωμά του είναι ένα από αυτά που είχαν ξεπέσει στα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Οι συμβολαιογράφοι όμως αποτελούν ακόμη μια οργανωμένη ομάδα, εφόσον «καταλογίζονται» ταβουλλάριοι⁷¹. Η διάκριση σε εκκλησιαστικούς και λαϊκούς ταβουλλάριους γίνεται τώρα πολύ φανερό και, όπως οι πρώτοι αναφέρονται στην υποτύπωση του Μανουήλ Β΄ ως πατριαρχικοί⁷², έτσι και ο Δημήτριος Καταβλαστός υπογράφει ένα έγγραφο της μονής Ιβήρων του 1421 ως βασιλικός ταβουλλάριος⁷³.

Μια άλλη αλλαγή που παρουσιάζεται την εποχή αυτή αφορά τον τίτλο του αρχηγού της συντεχνίας. Ο Φωκάς Χούμνος παρουσιάζεται τον 14ο αιώνα ως «ὸ ἀπὸ βασιλικῶν νοταρίων καὶ ἑξαρχος τῶν ταβουλλαρίων»⁷⁴, ενώ από τις αρχές του 15ου αιώνα μας σώζεται ένα «πρόσταγμα εξαρχικόν», ένα έγγραφο δηλαδή

69. Σπ. Λάμπρος, Κυπριακά και άλλα έγγραφα, *NE* 15 (1921) 164-165.

70. E. Schilbach, *Die Hypotyposis der Katholiker κριταί των Ρωμαίων vom Juni 1398*, *BZ* 61 (1968) 44-70. Το κείμενο 51-54.

71. E. Schilbach, *Hypotyposis*, 53.16.

72. E. Schilbach, *Hypotyposis*, 53.19.

73. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, σ. 269 = 102.86.

74. J. Verpeaux, *Notes prosopographiques sur la famille Choumnos*, *Byzantinoslavica* 20 (1959) 264, no 37. Η παλιότερη μνεία εξάρχου ταβουλλαρίων σε έγγραφο του 987 (*MM* IV 312), αλλά δε γίνεται φανερό η θέση του.

που αποτελεί υπόδειγμα διοριστηρίου εγγράφου του προϊσταμένου των ταβουλλαρίων. Ο διορισμός γίνεται από τον αυτοκράτορα και δεν γίνεται πια κανένας λόγος για εκλογή του προϊσταμένου των ταβουλλαρίων από τους συναδέλφους του. Ο νεοδιορισμένος «είς ἔξαρχον τῶν ταβουλλαρίων τῆς δημαρχίας...» οφείλει σύμφωνα με το πρόσταγμα να ἔχει υπόψη του τις παλιές συνήθειες και την υποτύπωση των καθολικῶν κριτῶν των Ρωμαίων. Πρέπει να επιβλέπει όλους τους συμβολαιογράφους της περιφέρειᾶς του και να συνυπογράψει μαζί με τον καθένα από αυτούς τα συμβόλαια που συντάσσουν. Η τιμωρία του σε περίπτωση σφάλματος είναι η παύση του από το ταβουλλαρικό «υπουργημα» και η καταβολή χρημάτων στο βασιλικό ταμείο. Ιδιαίτερη προσοχή δίνει το πρόσταγμα στη διατήρηση της δικαιοσύνης και την αποφυγή κάθε παρανομίας και στο σημείο αυτό θυμίζει όλες τις παλιότερες διατάξεις τις σχετικές με τους ταβουλλαρίους: «Ποιείτω δὲ πάντα καὶ γραφέτω... χωρὶς δόλου τινὸς καὶ κακουργίας, πλαστογραφίας τε ἀπέχεσθαι καὶ πραττέτω μηδὲν παρὰ τὴν ἀκρίβειαν τῶν νόμων καὶ τῶν ἐκδοθέντων τύπων αὐτῶν»⁷⁵.

Η παρουσία ὁμως του ὀρου «ἔξαρχος των ταβουλλαρίων» δεν σημαίνει αναγκαστικά ὅτι χάνεται εντελῶς ο «πριμμικήριος των ταβουλλαρίων», γιατί τουλάχιστον ἀπὸ τις αρχές του 14ου αἰῶνα και ἀπὸ επαρχία του κράτους είναι γνωστός ο Θεόδωρος Καληγόπουλος, ο οποίος υπογράφει ὡς «πριμμικήριος των ταβουλλαρίων της αμιωτάτης μητροπόλεως Σερρών»⁷⁶. Στα εκκλησιαστικά ὀφφίκια πάλι της ἴδιας περίπου εποχῆς αναφέρεται στην ἑβδομη πεντάδα «ο πριμμικήριος των ταβουλλαρίων»⁷⁷.

Ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος είναι γνωστό ὅτι παραχωρεῖ δικαιώματα ταβουλλαρίου και σε ξένους. Με την ευκαιρία του ταξιδιού του στην Ιταλία για τη σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας ἐξέδωσε τον Αύγουστο του 1439 ἕνα χρυσόβουλλο και ἕνα τουλάχιστον πρόσταγμα με τα ὁποῖα χορηγεῖ προνόμια σε πολῖτες της Φλωρεντίας. Το χρυσόβουλλο ἀπευθύνεται προς τον «σημαιοφόρο της δικαιοσύνης» και τους «οκτῶ πρώτους των τεχνῶν» της Φλωρεντίας⁷⁸, ἐνῶ το σωζόμενο πρόσταγμα ἐπαναλαμβάνει τα ἴδια σχεδόν προνόμια προς ἕναν ἀπὸ τους αρχηγούς των συντεχνιῶν, τον Ιάκωβο Τεμορέλης⁷⁹. Ἀνάμεσα στα ἄλλα λοιπὸν προνόμια που χορηγεῖ σε ὅλους αυτούς ο αυτοκράτορας Ιωάννης Η΄, τους

75. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, VI Βενετία-Παρίσι 1877 (φωτ. ανατ., Αθήνα 1972) σ. 645-646. Για τη σημασία της λέξης «δημαρχία» τα χρόνια αυτά βλ. Ε. Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόσιας Γραμματείας*, τόμος Ε΄, Θεσσαλονίκη 1977.

76. *Actes d'Esphigmenou*, ἐκδ. J. Lefort, Paris 1973, 9.28 και *Actes de Cultumus*, ἐκδ. P. Lemerle, Paris 1946, 7.29 και 35.

77. Κωδινός Κουροπαλάτης, *Περὶ ὀφφικίων*, ἐκδ. Βόννης, 6.8.

78. *MM* III, 195-199. F. Dölger, *Regesten* 3488.

79. Σπ. Λάμπρου, *Πρόσταγμα Ιωάννου Η΄ Παλαιολόγου υπέρ του Φλωρεντινῶ Ιακώβου de Morellis*, *NE* 4 (1907) 188-194. F. Dölger, *Regesten*, 3489.

παραχωρεί και το δικαίωμα να προχειρίζουν ταβουλλαρίους, οι οποίοι θα μπορούσαν να ασκούν το επάγγελμα του συμβολαιογράφου στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Είναι οπωσδήποτε ενδεικτική μιας πολύ μακριάς παράδοσης η εμμονή ακόμη και στα εντελώς ύστερα αυτά χρόνια στην τιμότητα, τις γνώσεις και τις ικανότητες αυτών που θα διοριστούν ταβουλλάριοι: «'Ο σημαιοφόρος τῆς δικαιοσύνης καὶ οἱ σὺν αὐτῷ λοιποὶ ὀκτώ, οἱ πρῶτοι τῶν τεχνῶν...» τονίζει το χρυσόβουλλο «ἔχουσιν ἄδειαν πλήρη καὶ ἐξουσίαν ἐντελῆ τοῦ ποιεῖν, προχειρίζεσθαι καὶ συνιστᾶν νοταρίους ἢ τ' οὖν ταβουλλαρίους ἱκανοὺς ὄντας ἐπὶ τούτῳ καὶ εἰδότας γράμματα· οὗς ὁμοῦ τε πάντας καὶ ἰδίᾳ ἕκαστον αὐτῶν προσδέξονται καὶ προβιβάσουσι τῇ εἰρημένῃ τῆς νοταρικήσ ἢ τ' οὖν ταβουλλαρικήσ λειτουργίᾳ κοσμήσαντες, ἐξητακότες πρότερον τὸν βίον αὐτῶν καὶ τὸ ἐπιτήδευμα ἀκριβῶς καὶ κρίναντες ἱκανοὺς τῶν τοιούτων ὑποδοχεῖς τε καὶ λειτουργοὺς, ἀφ' ὧν καὶ λήψονται ὄρκον σωματικῶν καὶ ὑπόσχεσιν, ὥστε πανταχοῦ πιστοὺς εἶναι τῇ βασιλείᾳ μου καὶ τῇ εἰρημένῃ τῆς νοταρικήσ ἢ τ' οὖν ταβουλλαρικήσ λειτουργίᾳ ἐν πᾶσι τοῖς συμβολαίοις καὶ συναλλάγμασι τοῖς ὑπ' αὐτῶν γενομένοις πιστῶς ἐνεργεῖν καὶ ὀρθῶς καὶ ἄνευ δόλου, σκευωρίας ἢ ἀπάτης μετιέναι, καθαρῶς τε καὶ εἰλικρινῶς διοικεῖν»⁸⁰.

Ο ὅρος ταβουλλάριος διατηρεῖται και μετά την 'Αλωση, όπως φαίνεται από ένα έγγραφο της μονῆς Διονυσίου, όπου ο Ιωάννης Ζαβαριώτης υπογράφει στα 1463 ως «χαρτοφύλαξ τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Λήμωνου, πρεσβύτερος καὶ ταβουλλάριος»⁸¹ ἢ ακόμη από ένα δωρητήριο έγγραφο της Λαύρας στα 1471 που τελειώνει με την υπογραφή «ὁ σακελίου καὶ ταβουλλάριος Μιχαὴλ πρεσβύτερος ὑπέγραψα»⁸². Βέβαια και στις δύο παραπάνω περιπτώσεις είναι ολοφάνερο από τους υπόλοιπους τίτλους τους ότι πρόκειται για πατριαρχικούς (εκκλησιαστικούς) ταβουλλαρίους. 'Αλλωστε αυτοί είναι οι μόνοι που μπορούσαν να υπάρχουν ακόμη στα χρόνια αυτά.

Η πορεία και η τύχη των ταβουλλαρίων μέσα στους βυζαντινούς αιώνες ἦταν μακριά και πολυτάραχη. Οπωσδήποτε το επάγγελμά τους παρέμεινε απαραίτητο σε όλες τις εποχές και, παρά τις διαφοροποιήσεις που ἐπῆλθαν με το πέρασμα των αἰώνων στην οργάνωσή τους, είναι πάντοτε φανερή η προσπάθεια του κράτους να εξασφαλίσει για το επάγγελμα αυτό ανθρώπους τίμιους, ἀδέκαστους και νομικά ενημερωμένους. Αυτή είναι η σταθερή γραμμή η οποία διέπει τους κανονισμούς που ρύθμιζαν την άσκηση της ταβουλλαρικής τέχνης στο βυζαντινό κράτος.

80. *MM* III 196-197.81. *Actes de Dionysiou*, έκδ. N. Oikonomidès, Paris 1968, 30.14.82. *Actes de Lavra*, III 173.17.